

Torsti Salonen

Lohjan Hiidensalmen alueen kulttuurihistorian kiinnekohtia

1. Yleistä

Lohjan Hiidensalmen alueen ympäristössä on nähtävissä kulttuurihistoriallista kerrostuneisuutta, jossa on useita tasoja. Vanhin taso on esihistoriallinen, josta tässä yhteenvedossa puututaan vain Hiisi –nimistön tulkintojen esilletuomiin näkökohtiin. Seuraava taso on maatalousvaltaisen yhteiskunnan maankäytön ja rakennusten synnyttämä historiallinen kerrostuma, josta on merkittäviä jäänteitä sekä tarkastelualueen maisemassa että myös sen rakennetussa ympäristössä. Teollistuminen muokkasi alueen ympäristöä merkittävästi ja loi uuden kulttuurihistoriallisen kerroksen, joka on jaettavissa kahteen vaiheeseen: esivaiheeseen sekä varsinaiseen teollistumiseen. Kaikki nämä neljä kerrostumaa ovat alueella edelleen havaittavissa ja muovaavat sen ympäristöllistä ominaisuutta.

Tässä yhteenvedossa keskitytään varsinaiseen kilpailualueeseen. Sitä laajempaan tarkastelualueeseen puututaan vain muutamissa tapauksissa, joissa kilpailualueen kannalta olennainen tai siihen kiinteästi liittyvä ilmiö ulottuu varsinaisen kilpailualueen rajojen ulkopuolelle. Tärkein tässä esityksessä käsittelemättä jätetty alue on Tytyrin itäpuolella sijaitseva Iso-Pappilan (Lohjan Museo) alue. Vaikka se onkin otettu kilpailun tarkastelualueeseen mukaan, on se tässä esityksessä rajattu tarkastelun ulkopuolelle muun muassa siksi, ettei sillä ole suoranaista näköyhteyttä varsinaiseen kilpailualueeseen.

2. Esihistorian perintö

Alueen ympäristön varhaisimman käytön kannalta olennaisen tärkeä on sen länsireunalla sijaitseva Hiidensalmi. Se on pohjoiselta Länsi-Uudeltamaalta ja edelleen Hämeestä rannikolle johtavan vesi- ja kauppareitin yksi solmukohta. Hiidenvedestä tuleva kapea reitti avautuu siinä Lohjanjärven selkävesille. Hiidensalmen länsipuolella sijaitsevaa nykyisin Routionmäeksi kutsuttua mäkeä on aikaisemmin nimitetty myös Hiidenmäeksi.

Nimistöntutkimus liittyy Hiisi –nimistön esihistoriallisiin – varsinkin rautakautisiin – pyhiin kultti- ja palvontapaikkoihin. Sen mukaan Hiisi –nimistö on pakanuudenaikaisessa yhteiskunnassa edustanut uskonnollisen arvostuksen varsin korkeaa astetta. Voidaan siis olettaa, että Hiidensalmella ja sen lähiympäristöllä on ollut erityinen merkitys runsaan vuosituhannen takaisille lohjalaisille ja luultavasti vielä useita vuosisatoja sen jälkeenkin. Professori Heikki Ylikangas on olettanut, että paikan merkitys liittyisi samalla siihen kaupankäyntiin, jota hämäläiset harjoittivat rannikolle ja sitä kautta edelleen Keski-Eurooppaan. Yksi hämäläisten keskeisimmistä kauppareiteistä seurasi Lohjan vesistöreittiä ja Hiidensalmen seutu olisi ollut luonteva paikka kaupankäynnille. Rannikolle saapuneet kauppiat saattoivat nousta sisämaahan sinne saakka, jossa avoin järvi kuroutui kapeaksi jokireitiksi ja tehdä kauppatoimensa kyseisellä paikalla. Hiidensalmen länsipuoleinen alue on kuulunut Hiiden kylään –

sittemmin kartanoon – ja Routhion kylään. Siinäkin nimistö vahvistaa alueen erityismerkitystä, sillä Routhion on tulkittu johdetun vanhasta Rautio –nimestä, joka on tarkoittanut rautaseppiä. Esihistoriallisessa yhteisössä rautaseppiä pidettiin mahtimiehinä, jotka omasivat yliluonnollisia kykyjä.

Hiidensalmen itäpuoleinen alue kuului lähes kokonaisuudessaan Kiviniemen kylään, jonka alueelle Lohjan kaupungin keskusta on pääosin rakennettu. Nimitys johtunee siitä suurelta osin kalkkikivikalliosta muodostuneesta harjanteesta, joka ulottuu nykyisin Pohjolanmäeksi nimitetystä Kalkkimäestä Lohjan Yhteislyseon lukion koulutalon alta pohjoiseen Tytyrin vanhan kalkkilouhoksen alueelle. Nimitykselle lisäpontta antavat Pitkäniemen kalkkikivikalliot sekä aivan Hiidensalmen itärannalla kohoava Kokkokallio.

3. Maatalouden perintö

Kiviniemen kylään vakiintui ilmeisesti jo keskiajalla viisi talonpoikaista kantataloa: Anttila, Monkola, Hakaskyttä, Lin(d)kulla ja Skräddars (myöhemmin Kiviniemi). Hiidensalmen alueen pääosa oli helposti raivattavaa maaperältään muokattavaa maata, joten luultavasti jo rautakaudella se otettiin kylän viljely- ja laidunmaaksi. Lähinnä vain kylälle nimen antaneet kallioharjanteet sekä tarkastelualueen ulkopuolella sijaitseva hiekkainen harjumaasto jäivät hyödyntämättä lukuun ottamatta poltto- ja rakennuspuiden ottamista. Todennäköisesti kylän mautilojen talouskeskukset sijaitsivat alkujaan kaikki kirkon eteläpuoleisella Lohjannummella, jossa Anttilan, Monkolan ja Hakaskytän rakennukset olivat 1900-luvulla tapahtuneeseen hävittämiseensä saakka.

Kaksi mautiloista, Lin(d)kulla ja Skräddars-Kiviniemi siirsivät tilakeskuksensa ryhmäkylän ulkopuolelle jo ennen vuonna 1765 tapahtunutta isojakoa. Se oli poikkeuksellista, sillä yleensä Lohjalla ryhmäkylien hajoaminen tapahtui vasta isojaon seurauksena. Silloin kylän yhteismaat sekä pieniin sarkatilkkuihin jaetut peltoalueet koottiin suuremmiksi yhtenäisiksi alueiksi, jonka jälkeen tilojen isännät siirsivät rakennuksensa omien tilustensa alueelle. Lin(d)kullan osalta tilakeskuksen sijoittuminen nykyiselle paikalleen (Karstuntie 25) saattoi tapahtua heti sen jälkeen, kun tila oli hankittu Lohjan seurakunnalle kappalaisen pappilaksi vuonna 1650. Skräddars-Kiviniemen osalta tilakeskuksen sijoittumista Karstuntie 30:n kohdalla sijaitsevalle mäelle ei ole ajoitettavissa.

Vuonna 1765 suoritetun isojaon yhteydessä Kiviniemen kylästä laadittiin kartta, josta ilmenee alueen maankäyttö. Sen mukaan alueen itäosassa nykyisellä Tytyrin teollisuusalueella oli metsää, mutta sen ja nykyisen Karstuntien välinen alue oli avointa peltoa ja niittyä. Hiidensalmen rantaan johtava kärrytie oli suurin piirtein nykyisen Karstuntien paikalla, mutta jonkin verran mutkaisempana. Tuon ajan tielinjasta on tällä hetkellä nähtävissä Kiviniemen tilan kautta kaartava osuus, joka yhtyy nykyiseen katulinjaukseen heti Marjakujan risteyksen länsipuolella Karstuntie 40:n kohdalla. Kiviniemen tilakeskuksen mäestä Hiidensalmen Kokkokalliolle jatkuva harjanne tien molemmin puolin oli ilmeisesti hoitamaton ahomaata, mutta mäenharjanteen ja järvenrannan välissä oli toinen pelto- ja niittyvyöhyke ennen aivan rannalla sijaitsevia Pitkäniemen kalkkikivikallioita. Lisäksi on muistettava, että Lohjanjärven rantaviiva oli runsaat 1,5 metriä nykyistä korkeammalla ennen 1800-luvulla suoritettuja järvenlaskuja, joten varsinkin Pitkäniemen ja Hiidensalmen välissä

alavalla alueella rantaviiva sijaitsi nykyisen Rantakadun yläpuolella. Isojakokarttaan on merkitty Lin(d)kullan ja Kiviniemi-Skräddarsin tilakeskukset, mutta muuta asutusta alueella ei kartan mukaan ollut.

Maatalouden valtakauden maisemasta ja maankäytöstä voidaan tehdä johtopäätöksiä myös 1780-luvulla laaditusta ns. Kuninkaan kartastosta. Se vahvistaa isojakokartan luoman käsityksen. Tosin Karstuntien paikalla sijainnut kärrytie päättyy Kuninkaan kartastossa jo Kiviniemen tilakeskukseen, joten siitä Hiidensalmeen jatkunut tie oli ilmeisesti laadultaan varsin vaatimaton. Se ei sinänsä ole ihme, sillä aina 1840-luvulle saakka salmen saattoi ylittää vain veneillä eikä ajoneuvojen yli viemisen mahdollistanutta lauttaa vielä ollut.

Maatalouden valtakausi jatkui Hiidensalmen alueella aina 1900-luvun alkuun saakka. Siitä muistuttaa alueen avoin maisema, jota idässä edelleen rajaa perinteisellä paikallaan sijaitseva metsikkö, nykyään tosin Tytyrin kalkkitechdasalueen harventamana. Järven rantaan kasvanut rehevä rantalehto on noussut järvenlaskujen synnyttämälle vesijättömaalle vasta 1900-luvun aikana. Perinteisesti alueelta on siten ollut avoin näkymä länteen Lohjanjärven Ristiselälle. Osa vanhoista pelloista on edelleen viljeltyinä Karstuntien ja Tytyrin teollisuusalueen välissä.

Maatalouden valtakaudesta muistuttavat myös alueen säilyneet maatilojen rakennukset. Kiviniemen tilakeskus (Karstuntie 30) on varsin edustava kokonaisuus. Se on miltei kartanomainen, vaikkakin varakkaan talonpoikaistilan synnyttämä miljö. Nykyinen päärakennus on rakennettu 1800-luvun puolivälin jälkeen ja saanut ulkoasuunsa 1900-luvun alussa klassistisia piirteitä. Tilan vanha luultavasti 1700-luvun jälkipuolelta peräisin ollut kaksikerroksinen päärakennus purettiin 1900-luvun alussa. Samanlaiset kaksikerroksiset päärakennukset olivat aikoinaan myös Anttilan, Monkolan ja Hakaskytän tiloilla. Kiviniemen talousrakennuksiin kuuluvat tiilirakenteiset navetta ja talli vuodelta 1904 sekä joukko muita ulkorakennuksia ja muonamiehen mökki. Lin(d)kullan tila – kappalaisen Pikku-Pappila – on miltei yhtä hyvin säilynyt kokonaisuus (Karstuntie 25). Sen päärakennus on 1800-luvun lopusta ja pihapiirissä sijaitsee vuodelta 1729 peräisin oleva luhtiaitta sekä 1800-luvun lopun viljamakasiini ja vajarakennus. Samanikäinen haudankaivajan asuinrakennus muistuttaa osaltaan tilan kirkollisesta käytöstä.

4. Teollistumisen esivaiheiden perintö

Teollistuminen käynnistyi Suomessa 1860-luvulla. Länsi-Uudellamaalla teollistumisen esivaiheet olivat alkaneet tosin jo 1600-luvulla – osin jo 1500-luvullakin – kaivosten ja ruukkien myötä. Niiden vaikutus ei kuitenkaan tuntunut Hiidensalmen alueella kuin välillisesti. Talonpojat polttivat ruukkien käyttämää puuhiiltä metsien hiilimiiluissa ja kuljettivat sitä sekä kaivoksista louhittua malmia ruukkeihin. Koska Hiidensalmen alueella ei ollut mainittavia metsiä, ei alueelta löytyne hiilimiilujen jäänteitä. Rautamalmin sulatuksessa tarvittiin myös kalkkikiveä ja paikalliset talonpojat louhivat sitä ainakin Kalkkimäestä (Pohjolanmäki), jossa oli ennen nykyisen koulutalon rakentamista nähtävissä talonpoikaisen kalkintuotannon jälkiä. On mahdollista, että kalkkikiveä on louhittu myös Pitkäniemestä ja Tytyristä ennen teollisen louhinnan aloittamista, mutta myöhempi kalkkikiven tuotanto on hävittänyt kaikki jäljet siitä.

Lohja oli Suomen varsinaisen 1800-luvun jälkipuolella käynnistyneen teollistumisen eturintamassa. Hiidensalmesta runsaan kymmenen kilometrin päässä sijaitsevasta Virkkalan kylästä tuli parissa vuosikymmenessä merkittävä sahateollisuuskeskus ja vuonna 1897 siellä aloitettiin myös kalkkikiven teollinen jalostaminen. Tämä kehitys heijastui myös Hiidensalmen alueelle. Liikenneyhtyksiä parannettiin. Ennen kaikkea oli kyse Lohjan länsiosiin johtavasta maantiestä. 1840-luvulla Hiidensalmen yli järjestettiin lauttayhteys; lautturille silloin rakennettu talo on edelleen jäljellä salmen länsipuoleisella rannalla tien pohjoispuolella. Samalla myös tietä parannettiin, ja edellä mainittu Kiviniemen tilakeskuksen sivuitse vievä säilynyt vanha tieosuus on kyseisen ajan asussa. Vuonna 1882 salmen yli rakennettiin ensimmäinen, puusta tehty silta. Vuonna 1925 kyseinen silta korvattiin betonirakenteisella, jonka valmistumisesta kertova alkuperäinen graniittilaatta on muistomerkinomaisesti pystytetty nykyisen vuonna 1967 valmistuneen kolmannen sillan vierelle.

Sahojen ja muun Lohjanjärven rannalle syntyneen puunjalostusteollisuuden myötä Hiidensalmesta tuli puutavarauiton solmukohta. Tukkeja oli todennäköisesti uitettu salmen kautta Mustion vesivoimalla toimineelle vanhalle sahalle jo 1600-luvulta lähtien, mutta vasta teollistumisen myötä uitoista tuli merkittävää toimintaa. Puutavara uitettiin irrallaan Hiidensalmeen, jossa tapahtui erottelu ja jokainen teollisuuslaitos kuljetti omat tukkinsa omalla tai vuokraamallaan hinaajalla siitä eteenpäin. Uiton kulta-aikaa oli ajanjakso 1800-luvun lopusta 1950-luvulle ja toiminta loppui 1960-luvun alussa. Suoranaisia näkyviä merkkejä uitoista ei ole säilynyt, mutta esimerkiksi alueelle sijoittuva entinen Lohjanjärven tavarasatama palveli pääasiassa uittojen ja rautatiekuljetusten yhdysliikennettä.

Vuonna 1873 Lohja sai rautatieyhteyden, kun Hyvinkää-Hanko –rautatie valmistui. Se toi ensimmäiset kesäasukkaat Lohjanjärven ympäristöön. Yksi seudun ensimmäisistä kesähuviloista rakennettiin 1880-luvulla Hiidensalmen alueelle. Helsingin Yliopiston kasvitieteen professori Sextus Otto Lindberg valitsi Lohjan kesänviettopaikakseen luultavasti seudun kasvistonsa puolesta erityisen rikkaan luonnon vuoksi. Hän rakennutti edelleen jäljellä olevan SOL-hem –nimisen huvilansa Kiviniemen tilalta vuonna 1885 hankkimalleen tontille (Karstuntie 40). Alkuperäisessä ulkoasussaan varsin hyvin säilynyt SOL-hem on edustava esimerkki 1800-luvun lopun säätyläishuviloista ja samalla Lohjalle tyypillisen kesäasukuksen varhainen edustaja.

Professori Lindbergin poika Björn Lindberg – maamme puutarhanviljelyn uranuurtajia ja ensimmäinen valtionpomologi – perusti isänsä kuoleman jälkeen SOL-hemin vierelle Karstuntien vastakkaiselle puolelle kaupallisen taimitarhan. Se oli alallaan yksi ensimmäisistä maassamme. Taimiston toiminta alkoi jo vuonna 1889 ja samalla paikalla edelleen sijaitseva taimimyymälä jatkaa myöhemmin Lohjan Taimistot Oy:n nimellä toimineen taimitarhan perinteitä. Lohjan Taimistojen suuruuden aikaa oli ajanjakso 1910-luvulta 1960-luvulle, jolloin parhaimmillaan pääosa Hiidensalmen alueen pelloista oli taimitarhan käytössä, ei vain Karstuntien itäpuolella, vaan myös Karstuntien ja Lohjanjärven välisellä alueella. Tuolloin taimitarha oli yksi maamme suurimmista ja arvostetuimmista.

Taimitarhatoiminnasta on jäänyt muistuttamaan myös rakennuksia. Tarhan rakennuttama pieni kasvihuone on yhä jäljellä Karstuntien varrella ja SOL-hemin länsipuolella on kaksi kookasta asuinrakennusta, jotka liittyvät Lohjan Taimistoihin. Niistä eteläisempi on vuonna 1891 rakennettu puutarhurin talo ja pohjoisempi 1910-

luvulla rakennettu johtajan talo. Molemmat ovat kookkaita huvilatyyppisiä rakennuksia ja liittyvät maisemallisesti kiinteästi viereiseen SOL-hemiin muodostaen Lohjan oloissa harvinaislaatuisen vanhan huvilamiljöön.

Varhaisen teollistumisen muistoihin voidaan laskea myös tuulimylly, kauppamylly, joka todennäköisesti 1800-luvun lopulla rakennettiin Hiidensalmen länsipuoliselle kalliolle tien eteläpuolelle. Sitä laajennettiin 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä ja se oli toiminnassa ainakin 1920-luvulle saakka. Maisemallisesti hyvin hallitsevalla paikalla kohonnut mylly muodostui vähitellen ympäristölliseksi kiintopisteeksi ja sen vuonna 1967 tapahtunut purkaminen koettiin lohjalaisten keskuudessa suureksi menetykseksi. Silloin eläneet paikkakuntalaiset muistelevat kadonnutta tuulimyllyä edelleen yllättävän säännöllisesti.

Jo aiemmin mainittu Lohjanjärven pinnan laskeminen runsaalla 1,5 metrillä 1800-luvun puolivälissä liittyy osin myös varhaiseen teollistumiseen. Sen taustalla oli pyrkimys saada parempi vesiväylä Mustion ruukille sekä turvata ruukille välttämätön vesivoiman saanti. Samalla se palveli vesistön rantojen maanomistajia kuivaamalla heidän rantaniittyjään paremmin viljeltäviksi ja synnyttämällä kokonaan uutta viljelysalaa. Järven vanha rantapenger on miltei kaikkialla – myös Hiidensalmen alueella – selvästi nähtävillä ja sen alapuolinen vesijättömaa on usein muuttunut erittäin reheväksi tervaleppävaltaiseksi kosteikkolehdoksi, kuten esimerkiksi Rantakadun ja järven rannan välisellä alueella.

5. Teollistumisen perintö

Varsinaisen teollistumisen voidaan katsoa tulleen Hiidensalmen alueelle vuonna 1897. Silloin Virkkalaan perustettu Lohjan Kalkkitehdas ryhtyi louhimaan kalkkikiveä sekä SOL-hemin louhoksesta Pitkäniemestä että Tytyrin louhoksesta. Ensi vaiheessa SOL-hem oli tärkeämpi, mutta viimeistään vuodesta 1912 lähtien Tytyristä tuli päälouhos. Molemmat louhokset olivat avolouhoksia, Tytyri aina 1950-luvulle saakka, joten ne muuttivat ympäristöään olennaisesti. Hiidensalmen alueen välittömään läheisyyteen tuli vielä kolmaskin kalkkikivilouhos, kun vuonna 1907 Pitkäniemeen valmistunut selluloosatehdas avasi sinne oman louhoksensa.

Kalkkikiven kuljetus louhoksista Virkkalaan tapahtui 1920-luvun lopulle saakka vesitse proomuilla ja kummankin louhoksen edustalle rakennettiin lastauspaikka laitureineen. Niistä Tytyrin lastauspaikka on edelleen järven rannalla nähtävissä, kuten myös Tytyrin avolouhos on miltei muuttumattomana säilynyt lukuun ottamatta sen eteläpäättä, jota on jonkin verran täytetty. Sitä vastoin SOL-hemin huomattavasti pienempi avolouhos on suurelta osin täytetty. 1920-luvun puolivälissä kalkkikiven louhinta selluloosatehtaan omaa louhosta lukuun ottamatta siirrettiin kolmen kilometrin päähän Ojamolle avattuun uuteen louhokseen ja Tytyrissä toimintaa jatkettiin vasta vuonna 1947, jolloin myös Tytyrin kalkkitehdas käynnistettiin. Kaivostorni valmistui 72 metrin korkuiseksi maamerkiksi vuonna 1956. Hiidensalmen alueen molemmilla puolilla tehdyllä kalkkikiven teollisella louhinnalla on siten yli sadan vuoden historia takanaan ja sen merkitys alueelle on ollut huomattava. Louhosten myötä alueelle alkoi sijoittua myös työväenasutusta, vaikkakaan varsinaisia kalkkiteollisuuden työväenasuntoja ei sinne rakennettu ennen 1940-luvun loppua ja Tytyrin kalkkitehdasta.

Kalkkikiven louhinnassa oli ennen vuotta 1947 kyse vain raaka-aineen tuotannosta, mutta varsinainen jalostusteollisuus alkoi Hiidensalmen alueella 1927-28, kun Lohjanvesistön Metsä Oy:n saha rakennettiin salmen itärannalle. Tosin Pitkäniemessä vuonna 1907 käynnistynyt selluloosatehdas oli alueen välittömässä läheisyydessä, mutta sen vaikutus ei siellä juuri tuntunut sulfaattiselluloosan valmistuksessa syntyvää epämiellyttävää hajua lukuun ottamatta. Esimerkiksi selluloosatehtaan työväestöä ei juurikaan asettanut asumaan Hiidensalmen alueelle, vaan tehtaan työväenasunnot rakennettiin toisaalle.

Sahan rakennuttivat läntisen Uudenmaan metsänomistajat, jotka uskoivat saavansa tukkipuistaan paremman hinnan, kun se jalostettaisiin heidän omassa yrityksessään. Hiidensalmi valittiin sahan paikaksi varsinkin siksi, että siinä yhteisesti uitetut tukit eroteltiin ja näin saha säästyisi niiden jatkokuljetuksen aiheuttamilta kustannuksilta. Sahan läheisyyteen rakennettiin kolme asuinrakennusta 11 perheelle sekä konttorirakennus, jossa oli myös johtajan asunto. Vuonna 1928 valmistui kuivaamo ja seuraavan vuoden alussa höyläämö. Lohjalta Sammattiin johtava maantie kulki saha-alueen halki ja oli osittain siirrettävä uuteen paikkaan. Sahan tuotantolaitokset jäivät tien eteläpuolelle, lautatarha, konttori sekä asuinrakennukset sen pohjoispuolelle. Vuonna 1937 voitiin rakentaa yksi 12 perheen työväenasuntotalo lisää Sahakadun päähän. Sodan jälkeen sahayhtiö osti Hiidensalmen vastakkaiselta rannalta Hiidenrinteen alueen, jonne vuosina 1947-48 rakennettiin viisi kahden perheen asuinrakennusta sekä sauna, pesula ja autotalli.

1960-luvun puolivälissä riihimäkeläinen Paloheimo- yhtymä hankki sahan omistukseensa lopettaakseen kilpailijansa toiminnan. Sahaus päättyi Hiidensalmessa vuonna 1966. Kesällä 1969 pääosa sahan rakennuksista purettiin. Sen aiempi höyläämö on sen jälkeen palvellut alueen kulmauksessa toiminutta puutavaraliikettä, ja entinen yhteinen konttori- ja johtajanrakennus kohoaa edelleen Hiidensalmen sillan viereisellä Kokkokalliolla. Tiilinen voima-asema sekä kolme vanhinta työväenasuntoa purettiin 1980-luvulla, mutta funkistyylinen kerrostalo on yhä jäljellä Sahakadun päässä, kuten myös 1940-luvun asuintalot sekä autotalli Hiidenrinteessä Roution puolella. Järvessä entisen saha-alueen edustalla on 1950-luvulla rakennetun kuorimon betoninen tukirakennelma, joka herättää nykyisen väestön uteliaisuutta, kun sen alkuperäistä käyttötarkoitusta ei siitä pysty suoraan päättelemään.

Sahalla oli parhaimmillaan jopa 150 työntekijää ja sen lopettaessakin vielä 70. Vaikka osa asuikin tehtaan työväenasunnoissa, osa asui vuokralla muualla ja osa puolestaan pyrki rakentamaan omia asuintaloja sahan läheisyyteen. Karstuntien varteen alkoi siten 1920-luvulla syntyä asutusta, josta vähitellen kasvoi muusta Lohjan silloisesta taajamasta erillinen kauppalanosa, jonka laajeneminen jatkui 1960-luvulle saakka. Asemakaava tälle alueelle oli vahvistettu jo vuonna 1931 osana arkkitehti Birger Brunilan laatimaa Lohjan kauppalan ensimmäistä asemakaavaa. Erillinen alue sai omat palvelunsa. Ainakin yhden yksityiskaupan (Karstuntie 61) lisäksi alueella oli kaksi osuuskaupan myymälää. Lohjan Seudun Osuusliikkeen myymälä avattiin jo 1927 ja Osuusliike Keon myymälä 1939. Liikkeet lopetettiin 1970-luvulla. Edellisen paikalle rakennettiin Jehovan todistajain valtakunnansali (Karstuntie 73), mutta jälkimmäinen on edelleen olemassa asuinrakennukseksi muutettuna (Karstuntie 50). Lisäksi Hiidensalmen länsirannalla Karstuntien pohjoispuolella oli ainakin 1920-luvulta 1980-luvulle saakka kauppa, jonka sekä vanhempi että 1960-luvulla rakennettu uudempi rakennusa ovat jäljellä.

Teollisuus vaati parempia liikenneyhteyksiä. Sahan rakentaminen vauhditti hanketta saada Valtionrautateiden normaaliraiteinen rata Lohjanjärven rannan teollisuuslaitoksille. Selluloosatehdas oli rakentanut omia tarpeitaan varten kapearaiteisen sähkörautatien jo 1907, mutta se ei kulkenut Hiidensalmen alueen kautta. Vuosina 1927-28 valtio rakensi Lohjan satamaradaksi kutsutun haararadan Lohjan rautatieasemalta Ventelästä Tytyrin ja Hiidensalmen kautta Pitkäniemen teollisuusalueelle. Osa radasta oli tarkoitettu toimivan suunnitteilla olleen Helsinki-Pori (Espoo-Kokemäki) –rautatien yhtenä osuutena. Ennen muuta rata kuitenkin palveli uutta sahaa ja Pitkäniemen teollisuuslaitoksia, 1940-luvun lopulta lähtien myös Tytyrin kaivosta ja kalkkitechdasta. Yksi radan tavoitteista oli myös luoda yhteys rautateiden ja Lohjanjärven välille. Siksi radalta tehtiin pistoraide järven rantaan Pitkäniemen ja Hiidensalmen välissä. Sinne pengerrettiin laituria, jota puisena jatkettiin järveen. Laituria käytettiin pääasiassa puutavarakuljetuksiin ainakin 1950-luvulle saakka ja sen pengerrys on yhä rannassa nähtävissä. Satamaradalla oli sen ensimmäisinä vuosina myös matkustajaliikennettä.

Myös Hiidensalmen tiestöä on teollistumisen myötä kehitetty. Karstuntietä oikaistiin ja parannettiin jo 1910-luvulla esimerkiksi Kiviniemen tilan kohdalla. 1960-luvulla tie levennettiin ja päällystettiin ja vuonna 1967 valmistuneen Hiidensalmen nykyisen sillan rakennustyön yhteydessä tietä oikaistiin järven rantaan pengertämällä salmen länsipuolella.

6. Yhtymäkohtia lohjalaiseen kirjallisuuteen

Useissa kirjailija Eeva Joenpellon teoksissa niiden tapahtumaympäristö muistuttaa monilta osin Lohjan seutua, vaikkakaan kirjailija itse ei paikkakunnan nimeä mainitsekaan. Joenpelto oli syntyisin Sammatista ja kävi 1930-luvulla oppikoulunsa Lohjalla. Hänen koulumatkansa kulki Hiidensalmen alueen kautta ja on selvää, että juuri tämä osa Lohjaa oli hänelle tuolta ajalta hyvin tuttua. Siksi on luonnollista, että kouluajalta saadut vaikutteet näkyvät myös hänen tuotannossaan, jonka tärkeintä osaa, 1970-luvulla kirjoitettua neliosaista teossarjaa yleisesti kutsutaankin nimellä ”Lohja – sarja”.

Teoksen yksi päähenkilö on tilallinen Albert Julin. Vaikka hänelle ei sellaisenaan olekaan löydettävissä selkeää paikallista esikuvaa, hänen luonteessaan ja elämänsänteissaan on paljon tyypillistä lohjalaisen isännän perusmallia. Hiidensalmen alueen Kiviniemen tilaa Eeva Joenpellon nuoruusaikana isännöinyt Hannes Kiviniemi oli monessa suhteessa Julinin kaltainen henkilö, kuten myös usein toisena esikuvana mainittu pohjoislohjalaisen Maikkalan talon isäntä Emil Malinkin. Kirjan kuvaus Julinin talosta sopii erinomaisesti juuri Kiviniemen tilaan. Kun Joenpellon koulumatka kulki Kiviniemen sivuitse, on luontevaa olettaa, että siitä saadut vaikutteet ovat olleet muokkaamassa sitä kuvaa, joka Julinin talosta annetaan.

Eeva Joenpellon koulutie kulki Hiidensalmen saha-alueen halki. Teollisuuslaitos rakennuksineen, voima-asemineen sekä lautatarhoineen on varmasti tehnyt vaikutuksen nuoreen Joenpeltoon. Siksi on ymmärrettävää, että sahalla on hänen ”Lohja –sarjassaan” varsin keskeinen rooli, olkoonkin että hän on kirjailijan vapaudella jakanut sahan ikään kuin kahtia – kirjassa tilallisten saha ajautui konkurssiin ja suisti osan omistajistaan talousvaikeuksiin, kuten Hiidensalmen

sahallekin kävi 1930-luvun alussa. Todellisuudessa uudet isännät pelastivat sahan, kuten kirjan roolihenkilö oman kilpailevan sahansa. Myös kalkkilouhimo mainitaan kirjasarjassa, mutta sen viitteet sopivat pikemminkin Ojamon louhokseen. Se onkin ymmärrettävää, sillä Joenpellon Lohjan kautena 1930-luvulla työt Tytyrissä olivat pysähdyksissä ja louhinta keskittyi Ojamolle.

7. Kirjallisuutta

Alanen Timo & Kepsu Saulo, Kuninkaan kartasto Suomesta 1776-1805 (Tampere 1989)

Eertamo Pentti, Keon vuosikymmeniltä (Lohja 1983)

Eränkö Timo, Aurlahden arvoitus ja Virmoon kuningas Lohjan paikannimet (Helsinki 2000)

Hoving Victor, Lohjan Kalkkitehdas 1897-1950 (Helsinki 1952)

Latvakangas Arto, Lohjanvesistön laivaliikenteen historia (Muijala 1985)

Lohjan kauppala 1926-1955 30-vuotiskertomus (Lohja 1960)

Lohjan kaupungin rakennetun ympäristön inventointiluettelo

Lojo Trädskolor Ab 1889-1973 - glimtar ur en plantskolas historia (Ekenäs 2004)

Perttuli Veli & Palosuo V.J.: Metsäntuottajain kaupallinen yhteistoiminta Lohjanvesistön varsilla 1919-1958 (Lohja 1959)

Rein Gabriel, Lohjan historia 1 (Helsinki 1944)

Salonen Torsti, Linderistä nykyaikaan Lohjan Paperi Oy 1906-1996 (Vammala 1996)

Törmänen V.E., Lohjan Seudun Osuusliike 1926-1946

Ylikangas Heikki, Lohjalaisten historia 1 (Helsinki 1973)